

Київська Академія 18 (2021): 205–211.
<https://doi.org/10.18523/1995-025X.2021.18.205-211>
<http://ka.ukma.edu.ua>

Михайло Тупиця

Pietrkiewicz, Iwona.
Kultura książki w zakonach męskich
Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku
(Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu
Pedagogicznego, 2019), 447 s.

Івона Петшкевіч — знана дослідниця історії комунікації, директорка Інституту наук про інформацію Люблінського католицького університету. У 2020 р. на основі міждисциплінарного дослідження «*Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku*» здобула габілітацію в сфері гуманітарних наук. Книжка, про яку піде мова, складається зі вступу, чотирьох розділів (поділених на параграфи та підпараграфи), висновків, додатків та іменного покажчика. В основу дослідження покладено міждисциплінарний підхід, а культура книги трактується як широке поняття для окреслення усіх матеріальних та духовних аспектів книги. Процес творення, функціонування та засади організації бібліотек представлено відповідно до широкого культурного та суспільного контексту чоловічих католицьких монастирів Великого князівства Литовського. В контексті дослідження інтелектуальних зацікавлень монахів монастирські книгозбірні увиразнюють об'єм та завдання кожного монастиря, а також індивідуальні зацікавлення монахів та їхні зв'язки із конкретним оточенням (с. 47).

Перший розділ вводить читача у загальний релігійний контекст ВКЛ. В основу розділу покладено тезу про те, що ВКЛ — це поліетнічний регіон, який пізно прийняв християнство, але зумів зберегти релігійний плюралізм та розвинути міжконфесійний та міжкультурний діалог, прикладом чого може послужити ранньомодерний

Вільнюс. Полонізація вищих верств населення, введення латини, а згодом також польської трактується як символ загальної європеїзації держави (с. 53–56). Берестейська унія 1596 р. інтерпретується як вияв кризи Православної Церкви. Розбудова адміністративних структур Католицької Церкви відбувалася в душі потридентського дисциплінування, але реформаційні процеси точилися на тлі загальної релігійної толерантності у ВКЛ після Варшавської конфедерації 1573 р. (с. 60–61). Свідченням стабільності післятридентського католицизму на теренах ВКЛ є частіше фундування монастирів, аніж парафій. Самі ж монастирі дедалі більше увиразнювали свою спеціалізацію: душпастирство, харитативні місії, освіта та виховання (с. 63). Станом на 1772 р. у ВКЛ діяло 226 католицьких монастирів, причому Вільно та Віленське воєводство помітно виділялися сконцентрованістю монаших осередків (с. 73). У такий спосіб католицькі монастирі сприяли формуванню у ВКЛ історичної та культурної ідентичностей, оскільки, на відміну від православного руського світу, брали свій початок від культури латинського Заходу (с. 76).

Монастирська духовність, заснована на перебуванні у молитві та роздумах над Святим Письмом, відображала ідеал побожності, якому завжди був властивий пієтет перед книгою. Саме текстам у монастирях присвячено другий розділ монографії. Впровадження тридентських реформ на теренах ВКЛ проходило під знаком своєрідної експансії Церкви, що дедалі глибше цікавилася станом справ на парафіях та в монастирях. Видання загальних правил для організації монаших спільнот, уніфікація Літургії та стандартного набору богослужбових книг, активізація вищого духовенства у скликані місцевих соборів та організації візитацій — головні характеристики стабільного розвитку Католицької Церкви у ВКЛ. Фундації нових та реставрації старих монастирських осередків спонукали духовних осіб артикулювати свою місію, а відтак сприяли формуванню колективної самосвідомості спільноти конкретного монастиря, його «пам'яті», світогляду, цінностей, поведінкових стратегій. Звичайно, у цих процесах були широко задіяні книги, оскільки через друковане слово монахи конкретного монастиря долучалися до ширшої спільноти своєї конгрегації, ордену тощо. За рахунок проповідництва у середовища ширших спільнот передавалися ідеї погляду на світ та цінності, формувалася певна традиція щоденних релігійних практик (с. 87).

Найважливішими текстами, що їх переписували та використовували майже на щодень у монастирях ВКЛ, були монаші правила, серед яких виділяються повчання св. Бенедикта. Очевидно, не останню роль у кількості збережених переписаних екземплярів цих правил відігравали як спеціалізація бенедиктинців на інтелектуальній праці, так і найбільша кількість монастирів цього ордену поміж католицькими обителями ВКЛ.

Тихе читання за св. Августином трактувалося як молитва, направлена на медитаційні практики. Відповідно до шкіл духовності ці практики варіювалися, проте найчастіше поруч із монашими правилами читали та розважали над текстами Святого Письма та Отців Церкви. Місцеві культи (шанування Віленської ікони Пресвятої Богородиці Остробрамської чи ікони Матері Божої із Рожанистока), а також місцеві редакції чи переклади монаших правил («Droga do życia pobożnego przez Świętego Franciszka Salezjusza»; «O żywocie u cudach s. Benedykta opata»... Станіслава Щигельського; «Upomnienie duchowne oziębłego Zakonnika» Людвика Гринцевича) сприяли оформленню місцевих релігійних традицій у рамках загальноорденських. Як і в загальноцерковному вимірі, у ВКЛ читання вголос утвердилося і як духовний обов'язок, і як «розвага» для монаха, попри те, що це вимагало певної підготовки (с. 99–106).

Третій розділ Авторка присвятила сфері інтелектуальної праці у монастирях. На її думку, загальна характеристика творених у монастирях текстів відповідає типові барокової побожності, де образуючою Церкві пов'язувався із мітологією сарматизму, лицарського епосу та народної побожності. Освітня функція монастирів позначилася на присутності в книгозбірнях філософсько-богословських, проповідницьких, аскетичних творів (с. 109–112).

Формування місцевої ідентичності, що, на думку дослідниці, була доволі інклюзивною, спиралося на популяризацію місцевих святих (королевича Казимира (пом. 1458 р.), Міхала Гедройця (пом. 1485 р.) — домініканця із литовської князівської родини) та місцевих святинь (ікон Божої Матері). Литовські за походженням святі сприяли уконституюванню єдності ВКЛ та Королівства Польського, а марійні культи ікон служили уніфікаційними святинями як для католиків, так і для православних ВКЛ (с. 114). Історичні твори у середовищі монахів виконували певні освітні, адміністративні, комунікаційні функції. Кілька видів цих творів, агіографічних чи

хронік, мали на меті формувати і утверджувати «локальну» ідентичність, фіксувати важливі події з життя орденів, а також окремих монастирів.

Освітні осередки монастирів у контексті книжкової культури дослідниця характеризує на основі збережених оригінальних творів та скриптів монастирських викладів. Монастирську історіографію представлено в умовних групах монастирської та релігійної. Перша із них — це менш цінні з історичної точки зору панегіричні тексти, друга — хроніки та біографічні твори. Досить раціональний та ближчий до об'єктивності погляд на події представили укладачі хроніки домініканської Литовської Провінції «*Litua. Militae Angelico-Praedicatoriae per Magnum Ducatum Litvaniae Samogitiae Livoni Clangentia*». Вельми цікавими є й історичні та подорожні твори одного із укладачів згаданої хроніки Фаустина Чецерського. Рецензована книжка згадує також історичні твори, написані в дусі конгрегації святого Мавра бенедиктинцем Станіславом Щигельським: «*Tinacia seu Historia monasterii Tinencensis Ordinis S. Benedicti*»...; «*Aquila Polono-Benedictina*»...; «*Series et notitia Trocensium abbatum*»... Достеменно невідомо, чи автор надихався саме західними бенедиктинськими авторами, проте якість робіт на свій час є, за оцінкою Авторки, досить високою.

Протиреформаційне проповідництво було головним напрямком діяльності проповідників, які отримували якісну освіту у єзуїтських колегіях, Віленській академії та чернечих студіях. Відповідно до спеціалізації ордену, існували зразки укладання казань — *exempla*, звідки проповідники черпали загальні етичні та поведінкові моделі. Першим підручником із проповідництва у ВКЛ була праця «*Opusculum de arte memorativa*» (1503 р.) бернардинця Яна Шклярека. Похвальні проповіді, адресовані магнатським родам із наголошенням їхньої фундаційної, патрональної та реставраційної активності, теж являли собою свого роду звернення до історичної пам'яті (с. 133–140). Окрім цього, такі проповіді подеколи містять деталі тодішньої дійсності, що не збереглися у джерелах іншого змісту (с. 150–161).

Четвертий розділ дослідження розглядає монастирські книгозбірні. Тут представлено їх загальну характеристику, оглянуто функціонування чернечих архівів і бібліотек та їх долю після касації монастирів у XIX ст. Авторка показує, що типова книгозбірня като-

лицького монастиря ВКЛ нараховувала від кількадесяти до кількох сотень книжок. Багатші збірки, де нараховувалося біля тисячі примірників, належали єзуїтам у Гродно, кармелітам босим у Глибокому, картузіанцям у Березі, бернардинцям у Цитовянах та кармелітам узутим у Крожах. До 30-х років XIX ст. загальна кількість книг у бібліотеках чоловічих монастирів ВКЛ становила близько 46 тис. одиниць, а якщо врахувати збірки Віленської та Полоцької єзуїтських академій, то це число дорівнюватиме 96 тис. При цьому до «рекордних» 10 тис. екземплярів наприкінці XVIII — на початку XIX ст. сягали книгозбірні власне орденських освітніх установ.

Орденські правила часто регламентували організацію бібліотек, систематизацію, порядок видачі, читання та закупівлі книг. У бібліотеках виділялися різні групи книг: церковні, конвентуальні, навчальні, хорові, монастирські, служебники, проповідницька література тощо (с. 176). Для прикладу, Орден латеранських регулярних каноніків упорядковував бібліотеку за 19 пунктами: Sancti Patres, concionatores, historici, expositores, instructores, spirituales, theologi, canonistae, iuristae, controversistae, philosophi, astronomi (astrologi), politici, oratores, poetae, dictionaria, medici, genera linguarum, miscellanea. Проте частіше книги упорядковували або за форматом, або за форматом в рамках тематичного поділу. Монастирі боніфратрів, які спеціалізувалися на організації шпиталів, накопичували книги медичної тематики, на тлі яких релігійна література посідала незначний обсяг (с. 187).

Провенієнції друків XV–XVI ст. свідчать, що книги почали надходити до монастирів доволі рано. Їх пильно зберігали у більш-менш сухих приміщеннях, оснащених скринями, шафами чи полицями, які часто закривалися на ключ. Показовим служить випадок зберігання заборонених книг у Гродненському єзуїтському монастирі — «в шафі, що не відкривається». Добре впорядкування бібліотеки вважали за умову її доброго функціонування (с. 185–187).

В архівах монастирів зберігали, систематизували та упорядковували різні документи, що стосувалися фундації, майна та функціонування монастиря чи ордену. Так, у віленському шпиталі боніфратрів було укладено «Regestr Przywilejow, Praw Krolewskich, Fascykułów, Papierow, Kart, Kwitow, ceduł, in genere tak po łacinie, polszczyżą y ruszczyzną będących, naszemu konwentowi służących, In Anno 1745... przez Xiędza Fryderyka Mohylowskiego...». Окрім

монастирських документів, архіви зберігали книги та документи братств, що об'єднувалися навколо монастиря. Так підтримувалася історична тяглість і творилася локальна традиція функціонування монаших осередків (с. 180–183).

На прикладі бенедиктинського монастиря у Старих Троках Авторка реконструює репертуар типової книгозбірні чоловічих католицьких монастирів ВКЛ. Бенедиктинський тип побожності формувався на основі накопичення текстів Святого Письма й богослужбових книг. Біблії різними мовами фігурували поруч із численними коментарями та екзегетичними творами — переважно з єзуїтських середовищ, зокрема Віленської єзуїтської академії. Функціонування таких текстів зумовлювалося практичною потребою для проповідування. Крім цього, бібліотеки містили твори із біблеїстики, аскетички, морального богослов'я та іншої тематики. Доволі незначну частку становили твори з філософії, канонічного та світського права й літератури. Загалом же книги мали сприяти формації монахів, проповідництву та збереження традиції монашої побожності (с. 191–192).

Останній підрозділ четвертого розділу авторка присвятила долі книг у ході та після ліквідації монастирів, що почалася від середини XVIII ст., а масового характеру набула після касації католицьких монастирів у Російській імперії внаслідок Польського повстання 1830–1831 рр. За указом імператора Миколи I від 1832 р., на теренах колишнього ВКЛ було скасовано 196 монастирів із 325 (понад 60 %), а найбільше обителів втратив домініканський орден (с. 199). Процеси інвентаризації, переміщення, упорядкування та розподілу супроводжувалися недбальством урядників та недостатнім наглядом за майном ліквідованих монастирів. Частину книг не було описано, а багато зникло через непристосованість будівель та крадіжки.

Підсумовуючи, Авторка міркує про латинізацію та полонізацію культури як про модель модернізації та входження ВКЛ до європейського культурного простору. Розповсюдження спільних польсько-литовських сюжетів із історії християнства, а також «прогресивні» шляхетські роди сприяли творенню не те щоб латинської чи польської культури, але модерної для свого часу. Проте для збереження культурної своєрідності вживалося багато заходів, які сприяли охороні культурної спадщини. Важливими при цьому були перекази, тексти та інституції, що забезпечували їх культури-

вування як артефактів пам'яті. Латинська культура реалізовувала певний тип комунікації, яка сприяла усталенню тексту як автономного дискурсу, що впливав на теоретичне мислення та творчість і в сфері *sacrum*, і в сфері *profanum*. При цьому *latinitas* означало не асиміляцію, але головну освітню модель, що була найбільш прогресивною та конкурентноспроможною. Книжкова культура католицьких монастирів ВКЛ була не стільки спадщиною Речі Посполитої, скільки вписувалася у загальний контекст культурної спадщини християнської Європи (с. 213–314).

На основі дослідження Авторка доходить висновку, що книжкова культура та католицькі ордени на теренах ВКЛ являли собою органічну частину поліетнічного та полікультурного простору, об'єданого не навколо концепту етнічності, мови чи релігії, але навколо відчуття спільності та історичної традиції. Монастирська спадщина наочно показує інклюзивність культури ВКЛ. Ліквідація монастирів стала не лише початком зміни старого устрою у світі книг, але й руйнуванням напрацьованої тут багатомірової традиції збереження та передачі культурної пам'яті (с. 217).

У рецензованому дослідженні зібрано та проаналізовано значну та розпорошену джерельну базу. Аналіз проведено на основі методологічних підходів французької школи Анналів та її послідовників. Тому позитивом монографії є не лише новизна застосування методології культурної історії книги до монастирів ВКЛ, а й представлення широкого спектру теоретичної літератури цього напрямку, яка безумовно стане у нагоді зацікавленим. Подальші дослідження з культурної історії будуть суттєво збагачені досвідом, що його запропонувала Авторка.